

КУПІВЛЯ МОЛОЧНОГО ПОСУДУ ЯК ВИЯВ ЖІНОЧОЇ ГОСПОДАРЧОЇ МАГІЇ

Стаття присвячена обрядодії, яку здійснювали українські жінки, купуючи глечики для молока. Вона була притаманна переважно для Середнього Полісся, Поділля, Буковини та Лемківщини. Семантико-палеонтологічний аналіз показав, що йдеться про вияв архаїчної жіночої господарчої магії, пов'язаний зі стародавніми скотарськими традиціями цих регіонів.

Ключові слова: гончар, гончарство, глиняні вироби, молочний посуд, глечики, пуп, замовляння, торкання, рука, ритуал, магія, символика, традиція.

Молоко і молочні продукти були одним із основних продуктів харчування українців XIX – першої половини XX століття. Вживали молоко у свіжому та кислому вигляді, в переважній більшості коров'яче, рідше – козяче та овече. Доїли його в дійниці або відерця, потім проціджували й тримали у глечиках (гладущиках). Із відстояного молока збирали вершки, з яких збивали масло, робили сметану. Споживали й кисле молоко – кисляк. Запаси кисляку йшли також на виготовлення сиру. Кисляк у глечиках відтоплювали, щоб відділити сир від сироватки. Потім сир відкидали на чисте полотно, клали під гніт, щоб стікала сироватка.

Виготовлення й зберігання молочних продуктів належало до найдавніших форм жіночого господарства. Важливе місце у ньому посідав глиняний посуд, де зберігали набіл. Тому саме жінки проявляли особливий інтерес до появи в селі гончаря, причому інтерес не тільки практичний. Жіноцтво приділяло вибору посуду під молоко і молочні продукти особливу увагу: щоб молоко в ньому не скисало, а сметана вдавалася рясною і жирною, він мав бути зробленим за допомогою спеціальних магичних прийомів. Купівля горщиків і глечиків для господарських потреб перетворювалася в оцінку магичних умінь гончаря, які полягали, серед іншого, у його здатності впливати на молочне господарство.

В українців Пряшівщини у Словаччині відомі оповіді про відьмаків, за порадою яких жінки купували на ярмарку глиняні вироби. В одній із них, записаній у селі Вапеник Свидницького округу, таким відьмаком ("босором") виступає хрещений батько героїні:

"Моя сестра була на ярмарку в Свиднику а купувала горнець, як то даколи били глиняни горці, а нанашко бил босор та їй повідал:

– Дітино, ти іші горнець не знаш купити.

– Та як мам купувати?

– Дітино – так... так... так... тіко руку вопхаш до горця. Жеби тіко верхлини било, тіко руку вопхаш до горця далеко.

А з руком так до горця пхал. А сестра молода була невіста. Глиняний горнець купувала на молоко"¹.

В іншій бувальщині, також записаній у Вапенику, йдеться просто про чоловіка-відьмака:

"Як оласки циґане ходили на шатрівских возох, кочох, і перини мали, діти ґ вожі мали, а дзбанки продавали. Єдна купувала дзбанок, а хлоп бил босорош, а ґварит їй:

– Ти іші не знаш дзбанок собі купити. Руку вопхай до дзбанка а пообертай х дзбанку, жеби тіко верхлини било, як покаль ті рука ґвойде, жебись пообертала.

Як оласки циґане продавали дзбанки, а ґздині повіли, же слабий дзбанок, а циґан перевернул дзбанок, на нього стал, а повіл:

– Смотьте, же є сильний, кедь я – метровий хлоп на нього станул, а ша не розбил.

А такий сильний бил циґан, дас метровий бил"².

Згадана в цих спогадах особлива обрядодія, притаманна для придбання молочного посуду, потребує аналізу в позафольклорному контексті з точки зору семантичної палеонтології.

Її акціональні аналогії зафіксовані на Лівобережній Україні ще наприкінці XIX століття. У Куп'янському повіті на Харківщині, купуючи новий глечик, його не брали за вінця, а опускали всередину руку і підіймали, мацаючи, чи є на дні *“луп”* – спеціально зроблене узвишся, оскільки наявність цього *“лупа”*, за повір'ям, обіцяла хороший збір сметани³. Відомий він і на Правобережжі, зокрема на Середньому Поліссі. Так, у селі Рясно Ємельчицького району на Житомирщині, *“як покупають гладушку, то не беруть от так, зверху, а стромляють руку усередину, то вже сметани буде багато”*⁴. Такими ж діями супроводжувалася купівля глечиків і на Поділлі. На Черкащині, в селі Громи Уманського району, теж охоче купували гладушки, всередині яких на денці був *“лупок”*. Казали, що сметана в ньому краще *“сідає”*. При цьому опускали руку в гладушк і примовляли: *“Сметани – поки рукою дістану, а сиру до дна, а сироватки нема”*⁵. У Бубнівці Гайсинського повіту на Вінничині, *“як купує ладущика, не можна ставити на землю, кілько може рукою засягнути всередину, тільки засягне, та й питає, кілько за цей ладущик – тільки буде в ньому сметани, а гинша не знає, та спитає, кілько за цей ладущик, і пішла, а в гиншого ганчара купує, думає, той буде кращий, чи що”*⁶. Існував і трохи відмінний варіант купівлі – із замовлянням: *“Як купує ладущика, то бере на руку, кілько рукою засягне, і каже нишком: “До половини сметани, до половини сиру, а сироватки нима, бо з'їст дурна”. І торгується – ні (як купує), ти взяла в руки, й казав ганчар кільки, то ти бери, не торгуйся, і на землю не клади; гинша торгується, вона думає, кілька грошей виторгую, то це їй більше пользи буде”*⁷. Гончар із села Ставки Летичівського району на Хмельниччині розповідав, що глечики з *“лупом”* жінки беруть більш охоче. Продаючи свої вироби на базарах, він неодноразово помічав, що жінки, підійшовши до нього, щоб купити посуд, роблять дуже дивно, ніби вони *“відьмачки”*. Вони спочатку присядуть над гладущиком, опустять туди човником пальці правої руки так, щоб вони торкалися *“лупа”*, і починають тихо щось шептати. На думку гончаря, вони зверталися до *“лупа”*, кажучи: *“Давай більше сметани”, “Давай більше масла”* тощо. Потім жінки вставали, питали, скільки коштує гладущик, і, зовсім не торгуючись, його купували⁸. На Буковині жінки, купуючи глиняні посудини для молока, теж брали їх так, щоб у них увійшла рука⁹.

Дослідники, спираючись на методичку тлумачення символів у психоаналізі, висували припущення, що такі жести імітували акт запліднення. Глечик, згідно з їхнім викладом, слугував символом жіночого начала, жіночого дітородного органу, а рука – символом чоловічого начала¹⁰. Із руками, зокрема з правою рукою, у стародавніх традиціях дійсно співвідносилось благодотворне і запліднююче чоловіче начало, вважалося, що кисті рук несуть чоловічий заряд¹¹. Однак завжди малися на увазі руки чоловічі, а цю акцію при купівлі посуду здійснював не чоловік, а жінка, *“луп”*, якого торкалися, сам, натомість, асоціювався у гончарів із чоловічим началом¹², отже, потрібні більш переконливі витлумачення обрядодії. Принципово інакше її пояснення дає семантико-палеонтологічний підхід. Покладаючи руку на якусь річ чи людину, їх підкорювали, ними користувалися, їх перетворювали на знаряддя. Саме так ритуально закріплювався васалітет. *Manus injectio* – це прийняття у володіння, жест набуття, яким накладали руку на певну матерію, захоплювали її¹³. Тому в слов'ян до урочистих домовленостей входило потискання руки, а торговельні угоди включали в себе символічну передачу речі з рук у руки, якою вони закріплювалися¹⁴. Людина в традиційному суспільстві не стільки володіла речами, скільки над ними владарювала, як над усім, що складало її особу. Щоб розірвати зв'язок між річчю та її творцем, нейтралізувати можливість шкідливого впливу майстра на річ, а натомість закріпити вплив на виріб людини, що купувала його, і здійснювались спеціальні ритуали. Так установлювався контакт господині зі своєю власністю. Рука у стародавніх культурах була символом захисту, покровительства, влади, панування й керування. Вона містила снагу, життєву силу. За її допомогою передавали фізичну й духовну енергію, надавали всемогутність¹⁵.

Важливим моментом при цьому виступало те, що жіноча рука була нічим не прикритою, голою, адже оголення тіла належало до магічних засобів першої ваги. В українців воно практикувалося у хліборобській магії, в народній медицині, у чаклунській практиці та езотеричних ритуалах, в календарних і okazійних обрядах, особливо тих, які мали стосунок до господарчої діяльності жіноцтва¹⁶. І справа тут не в психоаналітично потрактованій тілесності як онтологічному чинникові, що визначає сутність буття людини. Часткова чи повна нагота виконавиці дуже часто була передумовою магічних маніпуляцій. *“Потвердження сьому ми*

бачимо в таких обрядах, де магічна сила дії збільшується навіть від часткового роздягання. В цих обрядах навіть окремі частини голого тіла приписується певний вплив на речі, подібний до впливу цілого голого тіла в обрядах з повним роздяганням. Так напр. прибуток з молока зростає, коли жінка доїть корову підтикавши сорочку вище пояса. Подібно як впливає на якість молока, коли корову доїть цілком гола гуцулка на Юрія. Відкривання певних частин тіла для зміцнення магічної сили якоїсь дії дуже часто ускладнюється ще дотиком відкритої частини тіла до об'єкту, на який треба вплинути. Такий характер має практика при посаді капусти на Полісся: посадивши розсаду і умнявши ямку коло рослини, жінка придушує її голим коліном, що має вплинути на ріст і якість капусти¹⁷. Це чари еманациєю відкритого жіночого тіла, які спиралися на міфологічну ідею всеохоплюючої жіночої продуктивності. Оголення було покликане визволити вітальні сили людини й природи, зробити людське тіло могутнім засобом магічного впливу на природу. Так само й глиняний посуд в обрядах купівлі мусив уперше вступити у контакт із рукою як оголеним тілом жінки. *“Спільна риса що їх об'єднує – се віра в магічну активну силу людського тіла, творчу або агресивну, і можемо зразу-ж таки додати – власне жіночого тіла”*¹⁸. Торкання дна глечика було актом контактної магії, торкнутися – означало закріпити владу, примусити служити тільки собі, зарядити своєю енергією чи передати силу, як при рукопокладанні¹⁹. Рука була каналом, через який ця сила передавалася з тіла або отримувалася²⁰. Тому доторку рукою у народних віруваннях взагалі приписувалася магічна дія²¹.

У народному чаклунстві та знахарстві мають відповідності і магічні формули, які використовувалися при купівлі молочного посуду. Так, наприклад, майже тотожна формула: *“Поки ніж сажаю, поти смитану збіраю, а сир – до дна, а сироватки нима”*, у селі Жерденівці того ж Гайсинського повіту на Східному Поділлі входила до складу замовляння, яке читали, копаючи зілля для лікування корів²². Заклинання, що спрямовувалося на корову як безпосереднього виробника молока, так само мало на меті збільшити кількість збору сметани й сиру. Отже, вербальний супровід купівлі теж був виявом жіночої господарчої магії.

Жінка своєю рукою проводила маніпуляції із низом, дном глечика, сферою темною і небезпечною²³. Обрядодії були покликані закріпити її владу над тим, що міститиметься й утворюватиметься в обмеженій ємності посудини. Недаремно дівчину в оповідці навчає поведженню з глиняним посудом саме її хрещений батько-відьмак, тобто опікун, що первісно представляв материнський рід по відношенню до дитини²⁴. До нього слід було завжди звертатися за допомогою. У міфології тих народів, де скотарство було основою життєзабезпечення, худоба була найбільшим надбанням людей, головним джерелом продовольства й найвищою суспільною цінністю, а молоко дуже цінувалося. Воно слугувало символом прилучення родини, роду, а насамперед жінок-господинь до верховних божеств, до вічної плодючої сили космосу. Існував зв'язок між споживанням молока, родом матері, чередою, що йому належала, і родовою магією. Приготування молочних продуктів було родинною таємницею, що свято зберігалася. Їх утворювалося більше, за уявленнями скотарів, завдяки контакту із сакральним. Посуд для них у ритуальній практиці слугував наочним речовим утіленням багатства й суспільного статусу. Ілюструючи ідею процвітання роду, вмістилища молочних продуктів слугували одночасно його запорукою. Їхній вміст у ході обрядів наділявся, на думку носіїв традиційної культури, особливою силою, яка надавала щастя й плодючості. Надзвичайно високий семіотичний статус посуду для молочних продуктів у ритуалі зберігався і в повсякденній практиці. Причетність цих речей до категорій макрокосму підтверджувалося їхнім становищем у мікрокосмі житлового простору. Розташування посуду у житлі співпадало з точками максимальної сакральності, наділеними здатністю позначати ту частину міфологічного простору, де сконцентровані творчі потенції природи. Ставлення до молока й молочних продуктів як до культурних цінностей, як до ознак приналежності до роду, знаків спорідненості надавало їхнім вмістилищам особливого статусу. Вони опосередковували контакт людської спільноти з надприродним, магічним. Будучи елементом надзвичайно місткої картини добробуту людського роду, посудина для молочних продуктів слугувала своєрідним індикатором природного достатку і пов'язаного з ним достатку родини. Посуд-вмістилище молочних продуктів, фігуруючи в сакральних текстах, утілював складний знаковий комплекс ритуально-міфологічного характеру. Обряди з його використанням пов'язували між собою

цілий ряд явищ і понять. Із посудом для молока співвідносилися ідеї сакральної чистоти й маніфестації існуючих суспільних відносин, ідеї прилучення до верховних божеств, небесної сфери і космічних джерел життя. Молочний посуд був символом безперервності людського роду та пов'язувався із центром універсальної космічної структури, вселенським джерелом чистоти, благодаті й життя²⁵. Судячи з етнографічних даних, такі ж уявлення були властиві й українцям. Тому за глечик для молока, як і за посуд, задіяний у деяких календарних обрядах, не торгувалися – його купівля мала бути добровільною пожертвою наділеному магічними уміньми гончареві задля того, щоб краще збиралася сметана²⁶. Небажаним було і його контактування із землею.

В українських звичаях, пов'язаних із купівлею глиняного посуду, і супутніх їм оповідях чітко проглядається зв'язок із відьмуванням. Вимоги не торгуватися, не ставити посуд на землю – характерні магічні прийоми, особливо поширені в практиці замовляння, знахарства, чаклування. Саме чаклуни і знахарі добували необхідний інвентар та сировину з примовками й обрядами. У більшості випадків ці магічні дії, що в сукупності, безумовно, мали високий символічний статус, були притаманні для купівлі глечиків – посуду для молока, який цілком і повністю відносився до жіночої сфери господарчої діяльності. На рівні прагматики вони спрямовувалися на забезпечення приготування молочних продуктів. Унаслідок таких обрядодій мало зніматися більше сметани, відтоплюватися більше сиру. Їхнє знання виглядало навіть необхідною умовою соціалізації жінки. Люди, що зналися на цих діях, зараховувалися до відьом, відьмаків, яким відомі таємниці всього універсуму природного існуючого. Відповідно існувало й особливе світобачення, яке проявлялося у ставленні до задіяного в молочному господарстві глиняного посуду. Територіальне поширення цих звичаїв, у свою чергу, наводить на думку про їхній зв'язок зі скотарськими племенами Поділля, Буковини й Закарпаття доби ранньої бронзи, розселення яких сягало Середнього Полісся, а поодинокі культурні впливи простежуються й на Лівобережжі.

¹ Записала письменниця й фольклористка, доктор філософії Надія Вархол 6 липня 1996 року в селі Вапеник Свидницького округу від Олени Рішко, 1928 р. н. Архів Словесного фольклору Словацького національного музею – Музею української культури в Свиднику, інв. номер 16764.

² Записала Надія Вархол 13 грудня 2000 року в селі Вапеник Свидницького округу від Олени Рішко, 1928 р. н. Архів Словесного фольклору Словацького національного музею – Музею української культури в Свиднику, інв. номер 18 022.

³ Щ[елоковская] В. Пища и питье крестьян-малоросов с некоторыми относящимися сюда обычаями, повериями и приметами // Этнографическое обозрение. – М., 1899. – № 1–2. – С. 273.

⁴ Топорков А.Л. Гончарство: мифология и ремесло // Фольклор и этнография: У этнографических истоков фольклорных сюжетов и образов. – Л., 1984. – С. 47.

⁵ Коека М. Гончарство сіл Громи і Томашівка Уманського району Черкаської області // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. – Опішне, 1995. – Книга 2. – С. 147.

⁶ Шульгина Л. Гончарство в с. Бубнівці на Поділлі // Матеріяли до етнології. – К., 1929. – Т. II. – С. 169.

⁷ Шульгина Л. Вказ. праця. – С. 169.

⁸ Бобринский А. О двух символах плодородия на украинской керамике // Українське гончарство: Науковий збірник за минулі літа. – К.–Опішне, 1993. – Книга 1. – С. 124.

⁹ Gorovei A. Credințe și superstiții ale poporului român. – București, 1915. – P. 243; Gorovei Artur. Credințe și superstiții ale poporului român. – București, 1995. – P. 175.

¹⁰ Пошивайло О. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. – К., 1993. – С. 230.

¹¹ Оранская Т.И. Производные корня *daḥṣ* в индоарийских языках // Древняя Индия: Язык. Культура. Текст. – М., 1985. – С. 62; Никитина М.И. Древняя корейская поэзия в связи с ритуалом и мифом. – М., 1981. – С. 80 – 81, 83, 89, 247, 256, 259.

¹² Бобринский А. Указ. соч. – С. 123 – 124.

¹³ Кайуа Р. Миф и человек. Человек и сакральное. – М., 2003. – С. 215; Chevalier J., Gheerbrant A. Rječnik simbola: Mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi. – Zagreb, 1987. – S. 570; Павлов-Сильванский Н.П. Символизм в древнем русском праве // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1905. –

Июнь. – Часть ССCLIX. – С. 362; Ле Гофф Ж., Трюон Н. История тела в средние века. – М., 2008. – С. 157.

¹⁴ Павлов-Сильванский Н.П. Указ. соч. – С. 351–353.

¹⁵ Ле Гофф Ж., Трюон Н. Указ. соч. – С. 157; Керлот Х.Э. Словарь символов. – М., 1994. – С. 443; Chevalier J., Gheerbrant A. Op. cit. – S. 567–570; Лич Э. Культура и коммуникация: Логика взаимосвязи символов. К использованию структурного анализа в социальной антропологии. – М., 2001. – С. 66; 28, С. 374, 377; Serrano M. "Por el Hombre que Vendra". – Santiago, 1991. – P. 218; Тресиддер Дж. Словарь символов. – М., 1999. – С. 312–313, 315.

¹⁶ Грушевська К. З примітивного господарства. Кілька завважень про засоби жіночої господарчої магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народня творчість в соціологічному освітленні. Науковий щорічник. – К., 1927. – Вип. 1–3. – С. 10–17; Кагаров Є. Форми та елементи народньої обрядовості // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Примітивна культура та її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народня творчість та її соціологічні підстави. Науковий щорічник. – К., 1928. – Випуск 1. – С. 33–34; Чернишов В. Оголення при чаклуванні // Там само. – Вип. 2–3. – С. 211–213; Потушняк Ф. Нагота при ворожінню // Літературна неділя Подкарпатського общества наук. – Унгвар, 1942. – Р. III. – С. 113–115; Гуменна Д. Благослови, мати: Казка-есеї. – Нью-Йорк, 1966. – С. 211–212.

¹⁷ Грушевська К. Вказ. праця. – С. 18–19.

¹⁸ Там само. – С. 9.

¹⁹ Бидерман Г. Энциклопедия символов. – М., 1996. – С. 227; Купер Дж. Энциклопедия символов. – М., 1995. – С. 259, 279; Кайуа Р. Указ. соч. – С. 213.

²⁰ Cunningham S. Wicca: A Guide for the Solitary Practitioner. – Woodbury, 2007. – P. 44, 92.

²¹ Попов Г. Русская народно-бытовая медицина: По материалам этнографического бюро князя В.Н. Тенишева. – СПб., 1903. – С. 35.

²² [Иващенко П.С.] Следы языческих верований в южно-русских шептаннях (по неизданным материалам). Реферат П.С. Иващенко. – Б.м., б.г. – С. 27.

²³ Свешникова Т.Н., Цивьян Т.В. К функциям посуды в восточнороманском фольклоре // Этническая история восточных романцев: Древность и средние века. – М., 1979. – С. 173, 178.

²⁴ Косвен М.О. Кто такой крестный отец // Советская этнография. – М., 1963. – № 3. – С. 107; Голан А. Миф и символ. – М., 1993. – С. 217.

²⁵ Львова Э.Л., Октябрьская И.В., Сагалаев А.М., Усманова М.С. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Пространство и время. Вещный мир. – Новосибирск, 1988. – С. 123, 125–134; Рэдклифф-Браун А.Р. Структура и функция в примитивном обществе. Очерки и лекции. – М., 2001. – С. 36; Эванс-Причард Э.Э. Нуэры: Описание способов жизнеобеспечения и политических институтов одного из нилотских народов. – М., 1985. – С. 26–34.

²⁶ Сосенко К. Культурно-історична постать староукраїнських свят Різдва і Щедрого Вечера. – Львів, 1928. – С. 97, 133.

Статья посвящена обрядовому действию, которое осуществляли украинские женщины, покупая кувшины для молока. Оно было характерно преимущественно для Среднего Полесья, Подолья, Буковины и Лемковщины. Семантико-палеонтологический анализ показал, что речь идет о проявлении архаической женской хозяйственной магии, связанной со старинными скотоводческими традициями этих регионов.

Ключевые слова: гончар, гончарство, глиняные изделия, молочная посуда, кувшины, пуп, заговор, прикосновение, рука, ритуал, магия, символика, традиция.

The article is devoted to the ritual operation of Ukrainian women, buying milk jugs. It was peculiar predominantly to the Middle Polissya, Podillia, Bukovyna, and Lemko Regions. Its semantic and palaeontological analysis has shown, that the matter concerns the manifestation of the archaic female household magic, connected with the ancient cattle-breeding traditions of these regions.

Key words: potter, pottery, earthenware, milk crockery, jugs, navel, incantations, touch, hand, ritual, magic, symbolism, tradition.